

Luthers socialetik
og det moderne samfund

Luthers socialetik og det moderne samfund

Jørn Henrik Petersen

Syddansk Universitetsforlag 2017

© Forfatteren og Syddansk Universitetsforlag 2017
University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 552
Sats: Donald Jensen, Unisats
Omslag: Mikkel Henssel
Trykt af Specialtrykkeriet Arco

ISBN 978 87 408 3098 9

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge overenskomst med Copy-Dan.

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M

www.universitypress.dk

Indholdsfortegnelse

Forord	9
Kapitel 1	
Hovedtræk af Luthers socioetik	11
1. Overblik over Luthers socioetik	11
2. Et kort rids af Luthers livsløb	18
2.a Luther og jøderne	26
2.b Jødeskrifternes virkningshistorie	29
3. Troen og troen alene sætter fri til at tjene Gud og næsten	31
3.a Nok et ord om troen og medmennesket	41
4. Aflad eller fattigdomsforsørgelse	43
5. Om fællesskabet	46
6. Uegennyttig kærlighed – så svær så svær. Om det indkrogede menneske	47
7. Tiggeri skal afskaffes i kristenheden	50
8. Luthers syn på arbejde	53
9. Om kald og stand	59
10. Toregimentelæren	68
10.a Toregimentelærens virkningshistorie	74
11. Indkomstfordelingen	77
12. Wittenberg- og Leisnigerordinansen	79
13. Ansvar for de fattige	85
13.a Klosteraskesen	87
13.b Luthers angreb på den tidlige kapitalisme	88
13.c Velfærdspolitik og -lovgivning	91
14. Hvad skal vi bruge det til?	92
15. De finske biskoppers udtalelse	96

Kapitel 2

Velfærdsstaten	99
1. Et overblik	99
2.1 Diskussionen om velfærdsstaten	102
2.2 Den politiske debat	103
2.3 Kirkefolket om velfærdsstaten	108
3. Den klassiske velfærdsstat	115
4.1 En normativ teori om velfærdsstaten Noget-for-noget versus noget-for-ingenting	117
4.2 Løgstrup som tolker af den danske velfærdsstat	119
4.3 Velfærdsstatens krav til menneskers gøren og laden	122
5. Begrebet civilreligion	125
6. Den socialdemokratiske civilreligion	127
7. Luther og velfærdsstaten	132
8. Velfærdsstatens erosion og rejsen mod konkurrencestaten	137

Kapitel 3

Aktiveringskultur og konkurrencestat	141
1. Et overblik	141
2. Legitimitetsproblemer	144
3. Moderniseringsredegørelserne	146
4. Socialdemokratisk modernisering	149
5. Venstre bevæger sig mod midten	150
6. Aktiveringslinjen vinder frem	151
7. Aktivering under socialdemokratisk ledelse	152
8. Socialdemokratisk aktiveringstænkning	153
9. Incitamentstænkning	155
10. Mod konkurrencestaten	156
11. Luther og konkurrencestaten	162
a. Om pligter og rettigheder	162
b. Fra samfundsmenneske til opportunist	163
c. Synet på afhængighed	168
d. 'Værdigt' og 'ikke-værdigt' trængende	171
e. Fællesskabsbegrebet	173
12. Giver tesserne mening?	174
Noter	179

Forord

I september sidste år udgav jeg bogen *Fra Luther til konkurrencestaten*.

Den tidligere biskop i Aarhus, Kjeld Holm, skrev i sin anmeldelse:¹ ”Det er en fremragende bog, Jørn Henrik Petersen har skrevet. Den fortjener stor udbredelse og bør også læses af dagens politikere. Men gad vidst, om de gør det? De har nok ikke tid, og den er nok for svær. For folkelig er den ikke! Så jeg vil opfordre forfatteren til at skrive en ”folkebog” om emnet. Så tror jeg godt, at jeg kan garantere dens succes, også salgsmæssigt, selv om det næppe er det, der interesserer forfatteren”.

Den her foreliggende mindre bog er et forsøg på at komme Kjeld Holm i møde – sådan da. Den historiske analyse af Luthers samtid og virkningshistorien frem til velfærdsstatens opståen er gledet ud. Tyngden ligger derfor på Luthers socialetiske ræsonnementer og på det aktuelle samfund i dets bevægelse fra den klassiske velfærdsstat mod konkurrencestaten. Samtidig er fremstillingen gjort lettere tilgængelig ved at udelade direkte citater. De er omskrevet til mit eget sprog, så tilegnelsen forhåbentlig bliver lettere.

Referencerne er fastholdt, så læseren kan kigge mig i kortene, men de er placeret som slutnoter, så de ikke skulle hæmme læseligheden. Og så må jeg med skam melde, at jeg har foretaget mindre udvidelser og enkelte ændringer. Det ligger nu engang til forskerens natur, at han eller hun kan blive klogere – også selv om der er hengået mindre end et år siden udgivelsen af *Fra Luther til konkurrencestaten*. Første oplag af denne er udsolgt, og det andet oplag har set dagens lys. Det er mit beskedne håb, at jeg med denne samtidigt forkortede, forenkledede og forlængede bog kan vinde yderligere læsere blandt dem, der gerne vil besinde sig på

den evangelisk-lutherske arv, som i alle tilfælde de lidt ældre har fået ind med modermælken.

Dansk Center for Velfærdsforskning,
Syddansk Universitet, maj 2017
Jørn Henrik Petersen

Kapitel 1

Hovedtræk af Luthers socialetik

1. Overblik over Luthers socialetik

Den fælles lov, som alle mennesker er underkastet, lyder: ”Du skal elske din næste som dig selv”. I den nød, der måtte ramme næsten, skal du råde og hjælpe. Er han sulten, skal du give ham mad. Er han nøgen, skal du give ham klæder, og hvad der ellers måtte være nødvendigt.²

Thi hvo, som siger, at han ret
kan elske Gud af hjerte,
og har sin broder dog forgæt
i armod, nød og smerte,
han lyver slemt
og har forglemmt,
at Gud han elskes ikke,
hvor arme må
utrøstet gå
og øjets tårer drikke.³

De fleste opfatter Luther som teologisk og kirkelig reformator. Det er også rigtigt, men han var samtidig social kritiker og på visse områder fornyer af den samfundsmæssige tænkning. Mange ser ikke denne dobbelthed, fordi hans teologi og samfundstænkning i den grad er vævet sammen.

Han ville, uanset hvornår og hvorfor han ytrede sig, gøre Kristus gældende. Derfor blev hans tanker om tidens samfundsmæssige problemer altid udtrykt i et teologisk perspektiv. Han ville både en kirkelig og en samfundsmæssig reformation, der svarede til hans

teologi. Reformationen var derfor på en og samme tid en kirkelig, en politisk og en social reformbevægelse. Det er en hovedpointe i mit forsøg på at inddampe kernen i den lutherske socialetik.

Det samfundsmæssige perspektiv i hans tænkning fremgår klart, når man læser de Luther-skrifter, der handler om kritikken af den gryende kapitalisme, regulering af forretnings- og bankverdenen, udlån mod rentebetaling, monopoler, reguleret prisfastsættelse, skolegang og uddannelse, fattigdom, fattigforsørgelse, tiggeri, afladshandel, den kirkelige ophobning af rigdom, den nødlidende næste, arbejdet, fællesskabet, social mobilitet, ejendom, omfordeling, forebyggelse, skattepligt, øvrighedernes gøren og laden, kornopkøb til lagerdannelse, retsstaten og om at sætte sin fod på Mammon.

Den reformatoriske teologi havde markante politiske og sociale konsekvenser. Og Luther selv havde iøjnefaldende sociale og politiske synspunkter.

De var alle en følge af, at den kristnes liv, væren og gøren hvilede i troen på Kristus som frelsens grundlag. Retfærdiggørelsen skænkede det syndige menneske et nyt liv i tro på og tillid til, at Gud i Kristus havde gjort alt, hvad der var nødvendigt, for frelsen. Retfærdiggørelse for Gud, frelsen, var ikke en sag for den enkelte. Mennesket kunne og skulle ikke selv gøre sig fortjent til Guds nåde.

Retfærdiggørelse og frelse i tro og tro alene satte mennesket frit til at tjene medmennesket. De rigtige handlinger, de sande gode gerninger, kærlighedens gøremål, var dem, der tjente næstens gavn og glæde.

Troen modtager vi. Kærligheden giver vi. Derfor bringer troen mennesket til Gud, mens mennesket i kærlighed gør godt mod medmennesket. Som Kristus bar vore lidelser og nød, skal vi gøre det samme for hinanden. Den raske skal hjælpe den syge, den rige skal hjælpe den fattige, den stærke skal hjælpe den svage, og den fromme skal hjælpe synderen.

Mens Guds bud i middelalderen var noget åndeligt, tolkede Luther dem som verdslig tjeneste for næsten inden for Guds skabel-

sesordning. Og spørger man, hvem næsten er, er svaret, at næsten er alle mennesker – ikke kun den, der umiddelbart står den enkelte nær.

De gode gerninger skulle bl.a. virkeliggøres gennem beslutninger truffet af øvrigheden fx ved fattigforordninger. Derfor havde næstekærligheden også kollektiv karakter.

Går du til din syge, fattige, svage, syndende næste, finder du Kristus i ham, ikke som person, men i hans ord. Det er den individuelle næstekærlighed; men når Luther samtidig understregede, at der ikke kunne bygges samfund på tro og næstekærlighed, men at ordninger gennemført af øvrighederne var nødvendige, så havde næstekærligheden også kollektiv karakter. Næstekærligheden havde m.a.o. hos Luther to dimensioner.

Sand tjeneste for Gud var understøttelse af de fattige. Sand tjeneste for Gud var tjenesten for næsten i kald og stand, hvad enten det skete individuelt ansigt-til-ansigt eller kollektivt gennem fælles 'ordninger'.

De gode gerninger kunne ikke, understregede Luther, navngives. Der var ingen facitliste, hvor man kunne slå op, hvad man i en konkret situation skulle gøre. Det var op til den enkeltes egen beslutning. Selv holdt han sig imidlertid ikke tilbage. Til de væsentligste gode gerninger hørte at yde støtte og lån til dem, der havde brug for det, og skulle det ikke bare føre til en tilfældig 'gøren godt', var det nødvendigt at udvikle kollektive institutioner.

Det ser man af hans arbejde med fattigforordningerne i Wittenberg, Leisnig og mange andre steder. Det ser man af indholdet af de kirkeordinanser, som vel nok først og fremmest var et resultat af hans nære medarbejder Johannes Bugenhagens indsats, men de blev ikke gennemført uden opbakning fra Luther selv.

Derfor spillede tanker om fællesskabet en stor rolle. Det sakramentale fællesskab var ikke kun nadverens fællesskab. Det havde også en social dimension, der skulle finde udtryk i omfordeling af føde og jordisk gods til dem, som var i trang. Nok var ejendom acceptabel, men den enkeltes gods var også næstens. Nok skulle

der ikke byttes om, så den, der havde ejendom, blev tigger, mens tiggeren blev herre; men ikke desto mindre var ejendom til rådighed for at hjælpe andre. Ejendom skulle derfor i et nutidigt sproges i omfordelingens perspektiv. Fællesskab var fællesskab med alle. Den uegennyttige kærlighed var kærlighed til alle mennesker.

Derfor blev 'broderskaberne' – kirkelige fællesskaber med religiøse og sociale formål – kritiseret, fordi de i højere grad byggede på trofasthed mod deres egne, mens de ikke brød sig om de andre. Flertalsformen, det kollektive – 'de andre' – er vigtig. Det sakramentale fællesskab var fællesskab med Gud, men de, der søgte fællesskab med Gud, skulle som konsekvens søge fællesskab med andre mennesker. Den kristne skulle i alle sine gerninger tjene andre og være dem til gavn. Det var ikke den enkeltes umiddelbart nære, der blev talt om som 'andre' og som 'dem'. De, der skulle hjælpes, blev altid omtalt i ubestemt flertalsform.

Som Gud i Kristus havde hjulpet os for ingenting, skulle vi for intet hjælpe næsten. Som vi havde fået 'nåde-for-ingenenting', skulle vi hjælpe andre og yde 'noget-for-ingenenting'. Således skulle Guds gaver strømme fra den ene til den anden og være fælles.

Når Luther, som i øvrigt også tidens generelle humanistiske strømninger og byrådene, der måtte håndtere akutte fattigdomsproblemer, vendte sig mod tiggeri, udsprang det i hans tankeverden (vendt mod tiggerordenerne) af idéen om det almene præstedømme og det næsten helliggjorte syn på arbejdet i kald og stand.

For Luther var lediggang ikke Guds, men Djævelens vej. Gud velsignede ikke den dovne. Tværtimod påbød han, at den enkelte skulle arbejde, dels for at kunne forsørge sig selv og sin husstand, dels for at kunne dele arbejdets frugt med de nødlidende. Mens verden så det som en velsignelse at have, hvad man behøvede, uden at arbejde, skulle den kristne arbejde med et let og glad hjerte, fordi arbejdet var tjeneste for Gud og for næsten. Det var i arbejdet, at mennesket medvirkede i Guds fortsatte skabergerning. Derfor var arbejdet værdiggørende.

Arbejdet var ikke en individuel etisk dyd. Det var ikke en arbejdetik til fremme af den gryende kapitalisme. Arbejdet var først og fremmest kilden til hjælp for andre.

Placeret i kald og stand var den enkelte i troen sat fri til at udføre den eller de kærlige gerninger, han var kaldet til. Det var i kaldet, at mennesker gjorde de gerninger, der kom andre til gode. I kald og stand handlede den enkelte som Guds medarbejder i den fortsatte skabelse. Målet var tjeneste for næsten og fremme af det almene vel. Den ganske almindelige dagligdag lærte den enkelte at behandle næsten, som vedkommende gerne selv ville behandles, hvis han havde været i næstens sted. Heri lå tanken om den gyldne regel: ”Alt, hvad I vil, at mennesker skal gøre mod jer, det skal I også gøre mod dem” (Matt. 7:12).

Standsoptdelingen var ikke naturgivet. Alle embeder skulle stå åbne for alle. Ingen var hersker i kraft af fødsel. Hersker var noget, man kunne blive, og alle tilhørte alle stænder. Ej heller kunne Luther tiltræde tanken om næringsfrihed, hvis den hindrede opadstigende social mobilitet.

Når man ikke kunne bygge samfund på tro og kærlighed, var ’øvrighedens sværd’ (magten) nødvendigt for at sætte de ’rette regler’ igennem og sikre deres overholdelse. Det var nødvendigt for at holde de onde i ave og i sidste instans straffe dem. Det var nødvendigt for at støtte de gode.

Også øvrigheden skulle som alle, der virkede i kald og stand, være Guds medarbejdere i skabelsesværket. Derfor stod det ikke øvrighederne frit for at handle, som det lystede dem. Frigjort fra en tidligere tids klerikale tyranner måtte de ikke misbruge den magt, de var blevet betroet. De skulle sikre retfærd, styre de gudløse og sikre fred. De skulle hjælpe de fattige, de forældreløse og andre til retfærdighed og hindre, at nogle tilranede sig fordele på andres bekostning. Folket skulle ikke være uden lov og ret – et ”populus sine lege”. I et mere moderne sprog var det m.a.o. pålagt øvrigheden at sikre en retsstat.

Øvrighedens handlinger skulle gavne og tjene undersåtterne. De skulle handle til glæde og gavn for land og folk. Deres opgave

var i kollektiv forstand at varetage almenlytten i forhold til samfundet, mens det enkelte menneske var ansvarligt i forholdet til sine medmennesker. Fyrsten var den gode landsfader, husfaderen i samfundet opfattet som en familie.

På grundlag af den naturlige lov, der ved skabelsen var blevet indpodet i alle menneskers hjerter, kunne øvrighederne derfor kritiseres, hvis næstens retfærd trådtes under fode, og øvrigheden ikke handlede som den gode familiefader.

Politik og religion skulle ikke adskilles, hvad Luther da ej heller selv gjorde. Han afholdt sig ikke fra at tale fyrster og store mænd imod, når de trådte de hjælpeløse under fode.

At der ikke kunne bygges samfund på tro og næstekærlighed, skyldtes dels, at ikke alle var kristne, dels at mennesket var 'indkroget' i sig selv. 'Kødets klogskab' (menneskets natur) ville fremme det gode for en selv og vise det personligt ufordelagtige fra sig. Når man elskede sig selv højere end andre og derfor selvcentreret krogede sig ind i sig selv, blev kærligheden tvetydig. Den enkelte handlede individualistisk og selvisk uden solidaritet med de fattige og svage. Lod man alene kærligheden råde, ville alle handle i egen interesse på andres bekostning. Luthers pessimisme i så henseende gik dog hånd i hånd med hans tro på Guds skjulte nærvær i den syndefulde menneskehed.

Man kan derfor tale om et luthersk fundamentaldilemma. På den ene side er mennesket i troen sat frit til at tjene medmennesket, men på den anden side er mennesket selvisk og selvcentreret. Hvordan kan de to syn forenes?

Luthers teologiske tænkning fandt praktisk udtryk i hans arbejde med de fattigforordninger, der blev gennemført i Wittenberg og Leisnig. De byggede på, at troen i Kristus satte den enkelte fri til kærlighedens gerninger, og på fællesskabets ansvar for næsten. Derfor skulle der gennemføres en regelbaseret fattigforsorg. Den skulle være rettet mod de rette fattige, de værdigt trængende, mens de skurkagtige skælme og tiggere skulle behandles med hård hånd.

Luther antyder tanker om opdeling af byen i mindre distrikter, om oprettelse af registre over de fattige m.v., men veg – måske realistisk – lidt tilbage, fordi han var i tvivl om, hvorvidt der ville være mulighed for en så ambitiøs fremgangsmåde; men ellers lå Luther meget på linje med samtidens tanker om, at forsørgelsesopgaven administrativt, finansielt og reguleringsmæssigt skulle være en øvrighedsopgave decentralt placeret i de enkelte byer.

Der skulle oprettes en fælles kasse, som bl.a. fik sine midler fra tidligere kirkegods, og det skulle gøres klart, hvem der var berettiget til støtte (de værdigt trængende), hvor meget de kunne få, og hvordan det skulle ske.

Adgangen skulle være forbeholdt gamle, syge og andre, der var i nød, uden at det skyldtes dem selv, og det allervæsentligste var, at de, der kunne, skulle arbejde.

Fattigforordningerne åbnede også mulighed for opkøb af korn. Det kunne måske umiddelbart virke i strid med Luthers modvilje mod al spekulation. Det blev derfor stærkt understreget, at hvad en fyrste eller en øvrighed samlede, samlede han/den ikke for sig selv, men som en fader for sit land. Luther henviste til Josefs opkøb af korn i Ægypten, hvor han i de fede år lagde på lager, så der var noget at leve af, når nøden bankede på.

Den reformatoriske teologi havde markante politiske og sociale konsekvenser, som i ikke ringe grad er nedtonet i vor tids evangelisk-lutherske folkekirke. Troen var vejen til frelse og retfærdiggørelse, men for Luther var det af samme betydning, at troen satte mennesket frit til, ikke i ord, men i gerning, at tjene medmennesket. Troen havde derfor to sigt punkter – Gud og medmennesket. De kunne og skulle ikke adskilles. Guds bud og tjenesten for Gud var verdslig tjeneste for alle medmennesker. Derfor havde næstekærligheden – gerningerne for medmennesket – både en individuel og en kollektiv dimension, og derfor spillede fællesskabet med alle og den uegennyttige kærlighed til alle en central rolle. Når mennesket af Gud opnåede nåde-for-ingen-ting, var det en følge, at næsten skulle tjenes med noget-for-ingen-ting,

thi alt, hvad mennesker har at gøre godt med, er Guds gaver, der er fælles.

Som Guds medarbejder i den fortsatte skabelse skulle mennesket netop medvirke gennem sit arbejde i kald og stand. Arbejdet var både tjeneste for Gud og for næsten, og det var først og fremmest kilden, hvis frugt skulle være til hjælp for andre.

Næstekærlighedens kollektive dimension ytrede sig i øvrighedernes ansvar for at udvikle egnede institutioner, så de i en retsstat frembragte retfærd, varetog det almene gode og modvirkede, at nogle tilranede sig fordele på andres bekostning. De skulle m.a.o. modvirke den menneskelige tilbøjelighed til selvsk handling uden solidaritet med de svage. Derfor kunne politik og religion ikke adskilles.

2. Et kort rids af Luthers livsløb

Inden vi kigger nærmere på de enkelte dele af Luthers socialetik, vil vi kaste et kort blik på hans livsløb.⁴

Martin Luther blev født i Eisleben i 1483 og døde i 1546. Han voksede op i Mansfeld, hvor hans far arbejdede med kobberminedrift. Fra 1489 til 1495 gik han i skole i Mansfeld, i 1495-97 i Magdeburg og endelig i årene 1498-1501 i Eisenach.

Efter afsluttet skolegang blev han indskrevet som studerende ved universitetet i Erfurt. Fire år senere afsluttede han sine filosofiske studier med en magistergrad og blev efter faderens ønske indskrevet som jurastuderende. Det skulle ikke vare længe.

Kort tid efter blev han på en rejse til sit hjem udsat for et tornadoej, hvor et lyn slog ned i hans umiddelbare nærhed. I sin skræk afgav han da et løfte til Sct. Anna om at blive munk, hvis han overlevede.⁵ Derfor indtrådte han – meget mod sin faders vilje – i juli 1505 i augustinereremitternes kloster i Erfurt. Året efter aflagde han ordensløftet.

I 1507 blev han præsteviet og begyndte sine teologiske studier ved universitetet i Erfurt. Studierne blev i 1508/09 fortsat ved det